

OSKAR KANECKI

Uniwersytet Pomorski w Słupsku, Polska

Pomeranian University in Słupsk, Poland

e-mail: oskar.kanecki@upsl.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9025-2970>

Grodno – miejsce obrad sejmów Rzeczypospolitej

Podpisany w 1569 r. akt unii lubelskiej stanowił, że „sejmów innych żadnych osobnych stanom koronnym i litewskim od tego czasu król J[ego]mość składać nie będzie, jedno zawždy [w]spólne sejmy temu obojemu narodowi”¹. Jako miejsce obrad wskazano Warszawę. Dopiero w przypadku wystąpienia ważnych powodów król mógł przenieść sejm do innego miejsca „w Polszcze”². W praktyce rzeczywiście najczęściej gromadzono się w Warszawie³. Formalne zaniechanie zwoływania partykularnych sejmów litewskich⁴ nie oznaczało jednak rezygnacji z organizowania na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego sejmów walnych. Pierwsze takie

¹ *Panowie rady i posłowie ziemscy Korony polskiej odnawiają unię z Wielkim Księstwem Litewskim, Lublin, 1 lipca 1569 r.* [w:] *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 345.

² *Potwierdzenie unii między narody polskimi i litewskimi na sejmie walnym lubelskim roku 1569 skończonej* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. II: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 243.

³ W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696* [w:] J. Michalski (red.), *Historia sejm polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984, s. 238–239.

⁴ I.I. Łappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje za wriemia ot zakluczenija Lublinskoj unii do smierti Stefana Batorija (1569–1586)*, t. 1, Sankt-Peterburg 1901, s. 176. Zdaniem autora obecność króla Stefana Batorego na wileńskim zjeździe stanów w 1580 r. wskrzeszała niejako zawieszony postanowieniami aktu unii lubelskiej sejm Wielkiego Księstwa Litewskiego. Por. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 329. Również zdaniem Henryka Lulewicza przybycie króla na zjazd w 1580 r. upodobiło go do partykularnego sejm litewskiego.

obradę przeniesiono wprawdzie do zamku w Brześciu Litewskim z przyczyn losowych⁵, ale już w 1673 r. ustalono zasadę alternaty miejsca zjazdów⁶. Na podstawie uchwalonej wówczas konstytucji co trzeci sejm, z wyjątkiem tych właściwych bezkrólewiom, miał się odbywać w Grodnie⁷. I tym razem prawa nie zawsze przestrzegano. Mimo wszystko w latach 1678, 1688, 1692, 1718, 1726, 1729, 1730, 1744, 1752, 1784, 1793 sejm walny zwoływany był właśnie do ulubionego miasta Stefana Batorego⁸. W ciągu blisko stu lat od jego śmierci Grodna nie ominęły skutki klęsk doznanych przez Litwę w połowie XVII wieku od wojsk szwedzkich i moskiewskich⁹. O skali zniszczeń mogły świadczyć postanowienia sejmu, który w 1661 r. zwolnił grodzieńskich mieszczan i Żydów z części należnych danin. Tego rodzaju decyzje podejmowano wprawdzie również wobec innych miast, jednak uwagę zwraca uzasadnienie. W treści konstytucji stwierdzono bowiem, że „miasto [...] z folwarkami i przedmieściami od wojsk moskiewskich z gruntu zrujnowane i spustoszone zostaje”¹⁰. Obciążenia podatkowe mieszkańców Grodna ponownie złagodził sejm w 1673 r. Uchwalona wówczas konstytucja uwzględniała fatalny stan miasta, które

⁵ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 377; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 176. Wśród powodów zwołania sejmu walnego w 1653 r. do Brześcia Litewskiego autor ten wymienił zarazę oraz wojnę na Ukrainie. L.A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005, s. 221. Na wybór Brześcia Litewskiego jako miejsca obrad sejmowych wpłynąć mogła też stosunkowo niewielka odległość od Warszawy.

⁶ A. Zakrzewski, *Litewskie odrębności sejmu Rzeczypospolitej* [w:] V.V. Aniparkoŭ, D.V. Vicko, A.U. Macuk (red.), *Parlamentaryzm u Wialikim Kniastwie Litouskim u XVIII stagoddzi. Zbornik naukowych artykułau*, Minsk 2020, s. 12–13. Żądania odbywania połowy sejmów na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego miejscowa szlachta przedstawiała już w drugiej połowie XVI wieku. W 1632 r. oczekiwania te zmniejszono i odtąd zaczęto się domagać organizacji na Litwie co trzeciego sejmu.

⁷ *Sejm trzeci w Wielkim Księstwie Litewskim, 1673 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V: 1669–1696, vol. 1: 1669–1676, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2022, s. 172. Szerzej o przyczynach przeniesienia co trzeciego sejmu do Grodna: A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 176 (o organizację sejmów w Grodnie z przyczyn ekonomicznych szczególnie zabiegał kanclerz wielki litewski Krzysztof Pac); idem, *Parliamentarism of the Grand Duchy of Lithuania, the Fourteenth-Eighteenth Centuries*, „Przegląd Sejmowy” 2021, nr 6(167), s. 65; przebieg debaty sejmowej w tej kwestii przedstawił: L.A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej...*, s. 220–238.

⁸ R. Kołodziej, *Chronologia sejmów z lat 1674–1695* [w:] L.A. Wierzbicki, D. Kupisz (red.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa 2021, s. 194, 199, 202–203; U. Kosińska, *Chronologia sejmów z lat 1718–1733* [w:] ibidem, s. 223, 235, 239, 240; H. Palkij, *Chronologia sejmów z lat 1734–1762* [w:] ibidem, s. 262, 270; W. Filipczak, *Chronologia sejmów z lat 1764–1793* [w:] ibidem, s. 303, 310. Sejmy zwołane do Grodna w latach 1688, 1693, 1729, 1730, 1744, 1752 zostały zerwane.

⁹ W. Szwed, *Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 1(49), s. 31.

¹⁰ *Miasta Grodna, Nowogródek i Merecz, 1661 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. IV: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017, s. 181.

„przez ogień¹¹ do ostatniej przywiedzione ruiny”, a także potrzebę wzniesienia przez mieszczan i Żydów budynków „dla wygody na sejmy przyszłe przyjeżdżających”¹². Po raz kolejny sejm w uprzywilejowany sposób potraktował mieszkańców Grodna w 1677 r. Również tym razem zwolnienia podatkowe miały służyć jego „prędszej i doskonalszej [...] erekcji dla wygod na zjazdy sejmowe”¹³. Niezwykle ciekawa jest zatem odpowiedź na pytanie o rezultaty podejmowanych działań, a także sposób funkcjonowania stanów sejmujących w takich warunkach¹⁴.

Niemalych trudności miało przysporzyć szlachcie już przeniesienie w 1653 r. obrad sejmowych do Brześcia Litewskiego. Kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł wspominał, że niezadowoleni z tego faktu dostojnicy koronni chcieli nawet uchwalenia prawa zabraniającego w przyszłości ponownych obrad w tym mieście. Co ciekawe, stanowisko to zdawali się podzielać również Litwini, gdyż senator odnotował, że wszyscy przeklinali Brześć, „gdzie nie było ani wygodnych gospód, ani wystarczającego pożywienia”. Niedostatek kwater dla szlachty wywoływał dodatkowo konflikty. Kanclerz wspominał chociażby o sprawie swojego kuzyna (hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła) z rozdzielającym gospody urzędnikiem, który za „ciśnięcie w błoto jego herbów i wymazanie wypisanego nazwiska [...] został skazany dekretem na więź przez sześć tygodni i przeproszenie

¹¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność* [w:] A. Woltanowski, J. Urwanowicz (red.), *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok 1997, s. 18. W 1672 r. miasto strawił pożar, w którym ponoć spłonęło 10 kamienic i 153 domy.

¹² *Miasto Grodno, 1673 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V, vol. 1, s. 228.

¹³ *Komisja na wydzielenie placów na województwa Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejm trzeci w Wielkim Księstwie Litewskim, 1677 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V: 1669–1696, vol. 2: 1677–1696, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2023, s. 90.

¹⁴ Dotychczas niejednokrotnie opisywano znajdujące się w Grodnie zamek i pałac królewski. Zdecydowanie rzadsze były jednak próby zestawienia panujących w mieście warunków z działalnością sejmu. Pewnych spostrzeżeń dokonali w tym zakresie: K. Matwijowski, *Sejm grodzieński 1678–1679*, Wrocław 1985, s. 72–73; J. Lileyko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 roku* [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 263–271; idem, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678* [w:] J. Kowalczyk (red.), *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, Warszawa 1995, s. 129–145; W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*, Warszawa 1995, s. 179; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 177–178; M. Ujma, *Grodno w świetle relacji «Les Nouvelles Ordinaires et Extraordinaires» z lat panowania Jana III Sobieskiego* [w:] A. Smalianczuk, N. Sliż (red.), *Garadzenski palimpsest 2011. Asoba, gramadstva, dzierzawa XV–XX stst.*, Minsk 2012, s. 105–106; R. Kołodziej, *„Ostatni wolności naszej klejnot”. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014, s. 106–109, 113, 118–121; A. Stroynowski, *Obrady sejmu grodzieńskiego 1784 roku. Studium z dziejów kultury parlamentarnej*, Częstochowa 2020, s. 36.

z publicznym ogłoszeniem obu kar”. Na koniec pamiętnikarz stwierdził, że przybyli dziękowali Bogu za uchronienie ich przed pożarem¹⁵.

Miejszem odbywających się w XVII-wiecznym Grodnie sejmów pozostawał Stary Zamek¹⁶. Organizację pierwszych tego rodzaju obrad postanowiono zawczasu przygotować. Inwentarz z 1675 r. dostarcza informacji, zgodnie z którą w grodzieńskim zamku znajdowała się izba poselska „z sienią nową z gruntu wymurowana, bez nakrycia i tynkowania”. Odnotowano też „sklep nowo restaurowany pod senatorską izbę”¹⁷. Być może mając w pamięci spory dotyczące przydziału kwater, zebrana na sejmie koronacyjnym szlachta ustanowiła w 1676 r. komisję „dla doskonalszego porządku umiarkowania, pretensji wszelkich rozgraniczenia ulic i placów na województwa i powiaty”. Dodatkowo na odrestaurowanie grodzieńskiego zamku przeznaczono kwotę 30 tysięcy zł¹⁸. Mimo to prace przygotowawcze nie toczyły się terminowo, a przyczyną opóźnień był brak wystarczających środków. Nie ustalano jednak w dążeniach do urzeczywistnienia postanowień konstytucji z 1673 r. Wyrazem determinacji szlachty było chociażby zobligowanie w 1677 r. Żydów zamieszkujących przy ulicy Zamkowej do odrestaurowania swoich kamienic, i to pod groźbą ich utraty¹⁹. Prace nad przebudową grodzieńskiego zamku zakończono

¹⁵ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach...*, s. 383, 390; T. Ciesielski, *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653*, Toruń 2004, s. 208.

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), rkps, zespół 8 (Archiwum Kameralne), sygn. I/10, Spisanie zamku i miasta Króla J[ego]m[os]ci grodzieńskiego ze wszystką wołoscią do niego należącą w roku 1578 dnia 28 Augusta, k. 6. Już w XVI stuleciu wymagał on pewnej renowacji. W ukazującym po części stan jego zachowania inwentarzu z 1578 r. odnotowano chociażby, że położony nad Niemnem „zamek grodzieński na górze murowany [...] a około drewniany opadły”, przy turmie „cegły gromada”, a „drzwi żelazne opadłe na ziemi leżące”. O.M. Hajduk, *Kilka uwag o batoriańskiej przebudowie Starego Zamku w Grodnie oraz jej współczesnej rekonstrukcji*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, t. 83, nr 4, s. 847. W 1583 r. obiekt zaczęto przystosowywać do pobytów króla Stefana Batorego, choć prac najprawdopodobniej nie zakończono przed śmiercią władcy. Zob. AGAD, rkps, zespół 459 (Zbiór Józefa Jodkowskiego), sygn. 5, Odpis inwentarza zamku królewskiego w Grodnie z 1650 roku, 1653 r., k. 20, 30–31. Nawet w połowie XVII wieku, a więc tuż przed obrabowaniem zamku przez wojska moskiewskie, wymagał on nakładów, o czym świadczy zachowany odpis inwentarza z 1650 r. Wspomniano w nim m.in., że „most drzewiany na pięciu filarach murowanych, szosta ściana murowana [...] naprawy potrzebuje”, mieszczący izbę sejmikową i sądową „budynek wielki stary [...] pilnej naprawy potrzebuje”. Nie inaczej stajnia „poprawy potrzebuje, z wierzchu oszarpała się”.

¹⁷ Inwentarz grodzieńskiego zamku z 1675 r. przedrukowała: N. Sliż, *Inwentar Staroga zamka u Gardni 1675 g.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2019, nr 51, s. 24.

¹⁸ *Zamek grodzieński, 1676 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V, vol. 1, s. 473–474.

¹⁹ *Komisja na wydzielenie placów na województwa Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejm trzeci w Wielkim Księstwie Litewskim, 1677 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V, vol. 2, s. 89.

dopiero w grudniu 1678 r.²⁰, a więc tuż przed rozpoczęciem pierwszych w dziejach miasta obrad sejmu walnego²¹.

Samo Grodno nie było dobrze przygotowane do podjęcia licznej szlachty. Komunikację utrudniał brak mostu na Niemnie²². Spory wciąż budziła kwestia kwater, a stworzone warunki pozostawały na tyle trudne, że rozważano nawet zerwanie sejmu albo przeniesienie go do innego miasta. Mimo że do tego nie doszło, wielu posłów miało opuścić obrady jeszcze przed ich zakończeniem, utyskując na niewygody związane z prowincjonalnym charakterem niewielkiego miasta²³. Lepsze wrażenie mogło robić samo miejsce obrad, a więc grodzieński zamek. Jerzy Lileyko był nawet zdania, że nadzorujący przebudowę kanclerz wielki litewski Krzysztof Pac „pragnął nadać zamkowi w Grodnie okazałą formę, aby zyskać aplauz szlachty zarówno litewskiej, jak i koronnej”. Autor nie wykluczał ponadto, że sale sejmowe mogły zostać ozdobione przez pracujących dla Paców sztukatorów²⁴. Pochodzący z 1680 r. opis zamku informował, że most wiodący do niego od strony miasta i ulicy Zamkowej „nowo naprawiony, w końcu sklepy²⁵, gdzie wieża była od zamku stłuczona od Moskwi i sklepy pozawalane”. Do izby senatorskiej prowadziły z sieni drzwi wyposażone w wewnętrzny zamek, a także żelazne zawiasy, które osadzono na żelaznych hakach. Znajdowało się w niej siedem okien, a całość ogrzewano piecem. Do izby senatorskiej wiodło ponadto dwoje drzwi – jedno z pokoju od strony miasta, a drugie z pokoju od strony zamkowego dziedzińca²⁶. Z kolei w izbie poselskiej znajdował się wówczas „piec cały, okien jedenaście wpół potłuczonych, drzwi do sieni i do izby na zawiasach z klamkami bez zamków”²⁷. Początkowe trudności związane z organizacją sejmów na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie doprowadziły do odstąpienia od zasady

²⁰ N. Sliż, *Inwentar Staroga zamka...*, s. 22.

²¹ Etapy prac prowadzonych na terenie grodzieńskiego zamku w ósmej dekadzie XVII wieku przedstawił R. Kołodziej, „*Ostatni wolności naszej klejnot*”..., s. 118–119. Jeszcze na początku grudnia 1678 r. król wyrażał obawy przed negatywnym wpływem stworzonych w Grodnie warunków na stan jego zdrowia.

²² R. Kołodziej, *Przebudowa palacu Radziwiłłów w Grodnie w 1686 r. na tle pierwszych dwóch sejmów grodzieńskich* [w:] *Wialikaje Kniastwa Litouskaje. Paliityka, ekanomika, kultura. Zbornik nawukowych artykulau u dwiuch czastkach*, cz. 2, Minsk 2017, s. 55.

²³ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Warszawa 1886, s. 298; K. Matwijowski, *Sejm grodzieński...*, s. 72–73; W. Szwed, *Grodzieńskie sejmy...*, s. 31.

²⁴ J. Lileyko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie...*, s. 138–140.

²⁵ Sklepienia, pomieszczenia murowane.

²⁶ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps, sygn. 5620/II, Rewizja generalna do ekonomii grodzieńskiej sejmem coronationis cracoviensis anni 1676 naznaczona, a w roku 1679 et 1680 odprawiona, k. 7–8; AGAD, rkps, zespół 459 (Zbiór Józefa Jodkowskiego), sygn. 5, Inwentarz zamku grodzieńskiego, 1680 r., k. 43–46.

²⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps, sygn. 5620/II, k. 12.

alternaty miejsca obrad, gdyż potwierdzono ją w 1685 r.²⁸ Litwini przekonywali zaś, że lepiej przygotują miasto do podjęcia szlachty w przyszłości²⁹.

W XVII wieku grodzieński zamek gościł jeszcze sejmującą szlachtę dwukrotnie – w 1688 oraz na przełomie 1692 i 1693 r. Oba sejmy zostały jednak zerwane³⁰. Zdaniem francuskich korespondentów posłowie przybyli do Grodna w 1688 r. zetknęli się z poważnymi problemami kwaterunkowymi. Większość z nich miała więc zamieszkać w klasztorach, natomiast kupcy musieli ponoć szukać dla siebie miejsca w piwnicach³¹. W 1708 r. zamek w Grodnie znacząco ucierpiał podczas wojny północnej³², a na obrady sejmowe przystosowano grodzieńskie pałace Sapiehów³³. Decyzja ta nie dziwi, zważywszy na treść instrukcji grodzieńskiej z 1712 r., która donosiła, że zamek „się tych czasów w niemalej zasiedział ruinie”, w związku z czym wymagał kompleksowej restauracji³⁴. W ciągu kolejnych lat Grodno było jeszcze kilkakrotnie grabione przez wojska rosyjskie³⁵. Mimo wszystko marszałek sejmowy w 1718 r. Krzysztof Zawisza wspominał Grodno jako miejsce stosunkowo dogodne, jeśli chodzi o pożywienie i dostępność stancji³⁶. Niesprzyjające okoliczności sprawiły jednak, że pod koniec trzeciej dekady XVIII wieku zamek wciąż pozostawał zniszczony. Na jego dziedzińcu w tym czasie znajdowały się „pokoje murowane stare, porujnowane, wschody i stopnie murowane zawalone”. W części pokoi brakowało okien, w innych okna i drzwi zabito deskami. Izba senatorska, pozbawiona drzwi,

²⁸ *Utwierdzenie sejmów grodzieńskich, 1685 r.* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. V, vol. 2, s. 307.

²⁹ R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”..., s. 109; idem, *Przebudowa pałacu Radziwiłłów...*, s. 57. Zdaniem autora przez dwie ostatnie dekady XVII stulecia prowadzono w Grodnie liczne roboty budowlane.

³⁰ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 158; R. Kołodziej, *Sejm z 1718 roku na tle pierwszych sejmów grodzieńskich. Uwagi na temat wybranych elementów procedury sejmów w Grodnie* [w:] A. Perlakowski, M. Wyszomirska, M. Zwierzykowski (red.), *W podróży przez wiek osiemnasty... Studia i szkice z epoki nowożytnej*, Kraków 2015, s. 42.

³¹ M. Ujma, *Grodno w świetle relacji...*, s. 105–106.

³² J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, r. VI, nr 2, s. 123, 140–141; M. Volkau, *Stary Zamek w Grodnie od końca XVI w. do początków XVIII w. Architektura oraz układ funkcjonalny*, „Artifex Novus” 2023, nr 7, s. 78; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2009, s. 65; N. Sliż, *Zamki grodzieńskie w drugiej połowie XVIII wieku*, „Częstochowskie Teki Historyczne” 2016, t. VI, s. 53.

³³ J. Lilejko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców...*, s. 263, 265. Posesje dwóch sapieżyńskich pałaców w Grodnie ze sobą sąsiadowały. Pałac przy Rynku (u zbiegu ulic Mieszczańskiej i Brygidzkiej) określany był mianem Batorówki. Obiekt ten w latach 1717–1718 przystosowano na królewską rezydencję. W pałacu zwróconym frontem do ulicy Brygidzkiej zorganizowano natomiast izby poselską i senatorską oraz pomieszczenia kancelaryjne.

³⁴ *Instrukcja sejmiku grodzieńskiego, 1712 r.* [w:] *Akty wydawane w Wilenskoju Archeograficeskoju Kommissieju*, t. 7: *Akty gorodnenskago grodzkago suda*, Wilno 1874, s. 253.

³⁵ J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 29.

³⁶ *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 349; R. Kołodziej, *Sejm z 1718 roku...*, s. 43.

okien i sufitu, „wali się i zapada”, zaś „izba poselska nad Niemnem cale zrujnowana, dach zapadł, ściany w Niemen poobalały się, tylko od podwórza dwie ściany stoją murowane”³⁷.

Sama zmiana miejsca przeprowadzania obrad nie położyła kresu wszystkim związanym z nimi problemom, a pojawiły się też nowe. Chociażby izba poselska w 1726 r. nie była w stanie pomieścić wszystkich przybyłych, w związku z tym część delegatów wielkopolskich marszałek musiał ulokować na przystawionych naprędce stołkach³⁸. Pewną uciążliwość mogła stanowić zbyt mała liczba miejsc noclegowych. W 1726 r. część senatorów i posłów musiała zatrzymać się w budynkach grodzieńskiego klasztoru jezuitów. Z drugiej strony podczas sejmów szlachta niejednokrotnie gromadziła się w pomieszczeniach klasztornych, więc miejsce to mogło być dość wygodne³⁹. Co więcej, klasztory wykorzystywano w czasie sejmów na cele mieszkalne również w późniejszych latach⁴⁰.

Sejmująca szlachta opuściła pałac Sapiechów po wznesieniu w Grodnie Nowego Zamku (pałacu królewskiego)⁴¹. Jak relacjonował Johann Bernoulli, „pałac wybudowany przez Augusta III jest duży, ma jednak monotonną i nierzucającą się w oczy architekturę”⁴². Także według innego zachowanego przekazu znajdujący się blisko Starego Zamku „wielki i symetryczny budynek o dwóch piętrach” był z zewnątrz pozbawiony ozdób. Upiększona malowidłami została natomiast izba poselska, która znajdowała się w jego prawym skrzydle. W niej „ławy w półkole ustawione”. Izba senatorska była „dwupiętrowa, wspaniała, malowidłami ozdobiona. Nad każdym oknem herby województw wyobrażone. W górze niewielkie galerie [...] gdzie podczas sesji królowa ze znaczniejszymi niewiastami, książęta, posłowie znajdują

³⁷ AGAD, rkps, zespół 459 (Zbiór Józefa Jodkowskiego), sygn. 5, Inwentarz król.[ewskiego] Zamku Starego w Grodnie z lat 1729–1730, s. 36–37, 39.

³⁸ W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej...*, s. 179; S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. 6, s. 310; J. Lilejko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców...*, s. 267–268. Zorganizowana wówczas na planie prostokąta izba poselska liczyła łącznie dziesięć okien (w tym cztery w ścianie dłuższej i po trzy w krótszych). Umieszczono w niej stół przeznaczony do spisywania przez marszałka i deputatów konstytucji sejmowych, który otoczono balustradą. Ławy poselskie ustawiono zaś w trzech rzędach dookoła sali. Izba senatorska w 1726 r. mieściła tron królewski i ustawione wzdłuż sali dwa rzędy senatorskich krzeseł.

³⁹ H. Paulouskaya, *Zainteresowanie życiem publicznym w grodzieńskich kronikach klasztornych z XVII–XVIII wieku – zarys problematyki*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2011, r. 18, nr 1 (35), s. 18–19. W związku z organizacją na terenie Grodna sejmów walnych budynki kolegium zostały w 1743 r. wyremontowane. Autorka wspomina nawet o budowie specjalnego domu przeznaczonego na podjęcie uczestników sejmów. Zob. też: R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”..., s. 121.

⁴⁰ M. Kobierecki, *Korespondencja Stanisława Augusta z konsyliarzem Rady Nieustającej Antonim Dziekońskim w latach 1779–1784*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2013, r. 12, nr 2, s. 76.

⁴¹ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 177.

⁴² J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 342.

się". W centralnym miejscu, pod wykonanym z czerwonego jedwabiu baldachimem, ustawiono na podwyższeniu „kunsztownie rzeźbiony, lśniący złotem, wyłożony jedwabnymi poduszkami” tron królewski, a obok niego wspinałe stalle dla senatorów. Pomimo stworzenia nowego i wygodnego miejsca obrad sejmowych samo miasto pozostawało nieprzystosowane do podjęcia ich uczestników. Przybyły na sejm do Grodna w 1752 r. Wilhelm Schlemüller wspominał zanieczyszczone ulice oraz ładne, ale wybudowane przeważnie z drewna pałace, pomieszczone z „nędznymi chałupami”. Tymczasem drewniana zabudowa miejska (poza rynkiem, ulicą Zamkową oraz zamkiem⁴³) w warunkach skumulowania na niewielkiej przestrzeni znacznej liczby osób⁴⁴ musiała istotnie podwyższać ryzyko wybuchu pożaru. Aktualny w połowie XVIII wieku pozostawał też problem brakujących kwater oraz kosztów noclegów. Autor diariusza zauważył, że Grodno było miastem dość ciasnym, a musiało pomieścić szlachtę przybywającą z liczną służbą i różnego rodzaju pojazdami, a także szukających okazji do dużego zarobku kupców. Mieszkania podczas sejmu miały osiągać „nadzwyczajne” ceny. Ponoć król polecił wynająć w mieście dla swoich przybocznych domy za 7 tysięcy zł⁴⁵, zaś francuski poseł hrabia Broglio za zajęcie na sześć tygodni stosunkowo ładnej kamienicy na rynku zapłacił tysiąc złotych. Koszt wynajmu w tym samym miejscu czterech pokoi wyniósł 350 zł, natomiast 150 zł zapłacił kanclerz kurlandzki „za lichą budę drewnianą gdzieś przy odległej ulicy położoną”. W tych warunkach Wilhelmowi Schlemüllerowi przyszło zająć kwaterę „najgorszą, choć za dobrą cenę najętą w lichej chałupie”, a naprzeciw niej „nie lepszą zajął hrabia Wenorowski, urząd wojskiego piastujący”. Istotnym wyzwaniem okazywało się ponadto dostarczenie do miasta wystarczającej ilości produktów żywnościowych. Poza uczestnikami obrad sejmowych i towarzyszącą im czeladzią do Grodna sprowadzano bowiem setki, a zdaniem Schlemüllera nawet tysiące koni, tymczasem – jak konstatował – „brak tu spichrzów, zapasy spożywcze w bardzo niedostatecznej ilości nagromadzone, co również z charakteru Polaków wypływać się zdaje, którzy nic naprzód przewidzieć nie umieją, ani też zmysłu gospodarczego nie mają”⁴⁶.

⁴³ A. Kinkowicz, *Mieszczańska architektura Grodna w okresie istnienia WKL*, „Rocznik Grodzieński” 2008, nr 2, s. 28, 30. Z około 1000 istniejących w 1789 r. na terenie Grodna domów obiektów murowanych było niespełna 50. W 1680 r. przy ulicy Zamkowej stało ich 14. O próbach zabezpieczenia Grodna przed skutkami pożarów w II połowie XVIII wieku: N. Sliż, *Zamki grodzieńskie...*, s. 60–61.

⁴⁴ Wilhelm Schlemüller pisał, że po przybyciu na sejm do Grodna zastał nieopisany zgłęb, liczne pojazdy, wiele koni, „ponieważ w mieście i to niezbyt wielkim tyle tysięcy ludzi zebrało się”.

⁴⁵ Zamek królewski nie był w stanie pomieścić licznej królewskiej świty.

⁴⁶ W. Schlemüller, *Dyaryusz podróży polskiej na sejm grodzieński roku Pańskiego 1752 odbytej*, „Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany, poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” 1912, t. 2, z. 1, s. 8–10, 12, 24, 26; *Przywilej Augusta II ustanawiający w Grodnie cech rybaków, 1698 r.* [w:] *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 117–118. Poprawie sytuacji służyć miało ustanowienie w 1698 r. na

W 1768 r. grodzieński zamek królewski pozostawał „nadrujnowany” i całkowicie pozbawiony wyposażenia⁴⁷. Stan ten postanowiono zmienić dla wygody króla oraz „przychylając się do potrzeby [...] stanów zgromadzać się zwykłych w Grodnie”. Sejm zdecydował się więc wyasygnować z litewskiego skarbu kwotę 300 tysięcy zł, która w ciągu trzech lat (po 100 tysięcy zł rocznie) umożliwiłaby restaurację, a także zakup potrzebnych ruchomości. Ponadto na konserwację obiektu miano corocznie przeznaczać 10 tysięcy zł⁴⁸.

Zdaniem przybyłego w 1778 r. do Grodna Williama Coxe’a przerwa w organizacji sejmów na jego terenie w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego była spowodowana milczącą zgodą Litwinów, mającą uwzględniać oddalenie miasta od rezydencji króla⁴⁹. Stanowisko przynajmniej części litewskich sejmików wydaje się jednak przeczyć prawidłowości takiego spostrzeżenia. Punkty instrukcji poselskich wciąż akcentowały bowiem konieczność przestrzegania zasady alternaty miejsca obrad⁵⁰. W 1778 r. szlachta kowieńska domagała się, aby posłowie zabiegali o „zachowanie tego przywileju [w] całej rozciągłości swojej”⁵¹. Sześć lat później Kazimierz Nestor Sapieha wspominał w swej mowie „lat trzydzieści dwa, jak Litwa w gnieździe swoim prawodawczych nie widziała zjazdów”⁵². Podczas obrad sejmiku grodzieńskiego w 1784 r. poseł piński Ignacy Kurzeniecki podkreślił natomiast, że „prowincja W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Lit.[ewskiego] czuje się być najszcześniejsza [...] z uskutecznienia upragnionej od obywateli alternaty”⁵³.

Organizacja sejmów w Grodnie przysparzała niekiedy trudności urzędnikom lokalnego sądu grodzkiego. Bliski miejscu obrad Stary Zamek stał się wówczas szczególnie atrakcyjnym miejscem⁵⁴. Tymczasem w połowie XVIII wieku część jego izb wykorzystywał właśnie miejscowy gród. Ku niezadowoleniu szlachty poszukujący

terenie Grodna cechu rybaków. Jak stanowił bowiem przywilej Augusta II, władca zdecydował się go utworzyć w miejscu organizowania sejmów dla wygody własnej i stanów Korony oraz Litwy.

⁴⁷ Wspomina o tym także: N. Sliż, *Zamki grodzieńskie...*, s. 57.

⁴⁸ *Zamek królewski w Grodnie, 1768 r.* [w:] *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 383; zob. także: S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, s. 315.

⁴⁹ W. Cox, *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska stanisławowska...*, t. 1, s. 684.

⁵⁰ O. Kanecki, *Status Wielkiego Księstwa Litewskiego w poglądach osiemnastowiecznej szlachty – prowincja czy równorzędny Koronie Królestwa Polskiego* [w:] D. Szpoper, P. Dąbrowski (red.), *Suwerenność, autonomia i podmiotowość*, Sopot 2023, s. 209–210.

⁵¹ *Instrukcja dla posłów na sejm ordynaryjny, Kowno, 17 sierpnia 1778 r.* [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupowicz, Warszawa 2019, s. 276.

⁵² *Mowa powitalna Nestora Kazimierza Sapiehy w Szerezwowie, 1784 r.* [w:] A.S. Naruszewicz, *Dyaryusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wyd. M. Bober-Jankowska, Warszawa 2008, s. 275.

⁵³ *Mowa posła pińskiego Ignacego Kurzenieckiego w izbie senatorskiej, 5 października 1784 r.* [w:] *Zbiór mów w czasie sejmów sześć-niedzielnego roku 1784. mianych w Grodnie*, Wilno [1784], s. 11.

⁵⁴ S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, s. 306. Według autora za czasów Augusta II Stary Zamek w Grodnie przeznaczano głównie na potrzeby niższych urzędników i dworzan królewskich.

pomieszczeń dwór królewski doprowadził w 1752 r. do usunięcia z zamku kancelarii grodzkiej. Co więcej, już po zakończeniu obrad sejmowych z trudem udało się ją w dawnym miejscu przywrócić⁵⁵. W 1784 r. urzędnicy grodzcy pisali natomiast w liście skierowanym do wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła, że „z odgłosu determinowanego w Grodnie sejmu usilna w całym mieście nastąpiła fabryka”, a to uniemożliwiało znalezienie dogodnego miejsca na sesję sądową. Ostatecznie na roczki został im udostępniony pałac księcia wojewody⁵⁶.

Problem niewystarczającej infrastruktury w Grodnie podjął w 1778 r. William Cox, pisząc o tym mieście jako o „mieszaninie okropnych lepianek, wałących się domów i zrujnowanych pałaców ze wspianymi bramami, szczątkami dawnej świetności”. Zdaniem obserwatora w dobrym stanie znajdowało się wówczas zaledwie kilka budynków⁵⁷. Po sześciu latach nie doszło najwyraźniej do zmiany tej sytuacji, skoro mający przygotować sejm w 1784 r. Antoni Dziekoński zwątpił po przyjeździe do Grodna w możliwość pomieszczenia w nim wszystkich przybywających na sejm osób. W mieście brakowało przede wszystkim miejsc noclegowych, istniejące stancje były drogie, a klasztory – małe⁵⁸. Nie dziwi zatem, że część szlachty zapobiegliwie rezerwowała sobie kwatery na kilka miesięcy przed rozpoczęciem obrad⁵⁹. Kwaterujący w grodzieńskim Starym Zamku podczas sejmu w 1784 r. Georg Forster wspominał wiodące do niego błotniste ulice „między domami częściowo drewnianymi, częściowo murowanymi, które niekiedy prezentowały się ładnie, a czasami były nędzne”. Lokum przybyśza było stosunkowo obszerne, choć dość zaniedbane (o brudnych ścianach) i wyposażone jedynie w stół, łóżko i dwa stołki. Mimo wszystko Forster odnotował: „było to wielkie szczęście, że udało mi się w tym nędznym mieście, gdzie stłoczyła się cała Polska, dostać taki dobry pokój”⁶⁰. Poza tym w 1784 r. interwencji wymagała przeznaczona dla publiczności zamkowa galeria. Jeszcze przed rozpoczęciem sejmu informowano bowiem króla o konieczności jej wzmocnienia ze względu na ryzyko zawalenia⁶¹. W trakcie obrad przypatrujący się im arbitrzy zajęli miejsca części posłów. Jeden z nich podniósł więc, „iż już pół godziny stojąc, czeka gdzieby

⁵⁵ *Instrukcja sejmiku grodzieńskiego, 1754 r.* [w:] *Akty wydawamyje...*, t. 7, s. 327.

⁵⁶ AGAD, rkps, zespół 354 (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów), dział II, nr 3162, List urzędników grodzkich grodzieńskich do wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła, Grodno, 27 marca 1784 r., k. 1.

⁵⁷ W. Cox, *Podróż po Polsce...*, s. 683.

⁵⁸ M. Kobierecki, *Korespondencja Stanisława Augusta...*, s. 74, 76.

⁵⁹ A. Stroynowski, *Obrady sejmu grodzieńskiego 1784 roku...*, s. 36. Tego rodzaju zjawisko nie stanowiło nowości, gdyż dostrzegalne było już przed sejmem obradującym w Grodnie na przełomie 1678 i 1679 r. Zob. R. Kołodziej, *Sejm z 1718 roku...*, s. 41.

⁶⁰ G. Forster, *Dziennik podróży po Polsce* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 2, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 77–78.

⁶¹ R. Łaszewski, *Sejm Polski w latach 1764–1793. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1973, s. 101.

zasiadł i cytował konstytucję 1768 [roku]⁶², która dopiero po umieszczeniu posłów mieścić się arbitrom pozwoliła”. Przyczyną tego stanu miała być „izba poselska zbyt szczupła w ścianach swoich”⁶³.

Liczne niedogodności związane z obradami sejmów w Grodnie nie odebrały Wilhelmowi Schlemüllerowi nadziei na ich lepszą organizację w przyszłości. Przypuszczał nawet, że w końcu miasto „będzie ulepszać się i wzrastać i z czasem pierwsze miejsce wśród miast litewskich zajmie”⁶⁴. Sugestie dotyczące organizacji sejmów zgłaszano przy tym wielokrotnie. Problem drożyzny sejmik ludzki usiłował w 1790 r. załagodzić przez propozycję bezpłatnego udostępniania posłom stancji⁶⁵. Szlachta wileńska domagała się też w tym czasie przeniesienia obradujących na zasadzie alternaty sejmów do Wilna⁶⁶. Postulat ten na nic się jednak nie zdał, gdyż Sejm Wielki zdecydował w 1791 r. o podtrzymaniu zasady zwoływania co trzeciego sejmiku do Grodna⁶⁷.

Krótko przed ostatnim, jak się okazało, w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów sejmem Grodno wciąż miało w większości drewnianą zabudowę. Friedrich Schulz pisał bowiem o kościołach z wieżami, pałacach i domach znajdujących się „na tle czarnym drewnianych chałup, które właściwe miasto stanowią”. Co gorsza, część z nich sprawiała wrażenie grożących zawaleniem. Nawet niewielkie deszcze miały powodować zalewanie bruku⁶⁸ błotem. Z uwagi na ograniczoną wielkość miasta i niezbyt ponoć żyzną okolicę mieszkania i żywność w dalszym ciągu osiągały bardzo wysokie ceny. Schulz wspominał, że „pokoik i łóżko kosztowało dziennie jeden, dwa i trzy dukaty, a znośny obiad osiem do dwunastu złotych polskich. Fura siana jednokonna płać się trzy do czterech dukatów”⁶⁹.

Ostateczna ocena Grodna jako miejsca obrad sejmów walnych w latach 1678–1793 nie powinna pomijać ówczesnych uwarunkowań. Zastrzeżenia formułowano

⁶² *Porządek sejmowania, 1768 r.* [w:] *Volumina Legum*, t. 7, s. 291–292.

⁶³ M. Tukalski Nielubowicz, *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryjnego grodzińskiego szescioniedzielnego roku Panskiego MDCCLXXXIV. dnia 4. miesiąca października odprawuiącego się*, Warszawa 1785, k. 22.

⁶⁴ W. Schlemüller, *Dyaryusz podróży polskiej...*, s. 24.

⁶⁵ 1790 m. lapkričio 16 d. *Lydos pavieta seimelio instrukcija* [w:] R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė (red.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, Vilnius 2015, s. 70.

⁶⁶ 1790 m. lapkričio 17 d. *Vilniaus vaivadijos seimelio instrukcija* [w:] R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė (red.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 105, 109. Propozycje przeniesienia co trzeciego sejmiku do Wilna, a nawet do Brześcia Litewskiego przedstawiano już w XVII wieku.

⁶⁷ *Sejmy, 1791 r.* [w:] *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 250.

⁶⁸ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 21. Brukować ulice Grodna rozkazał już Zygmunt III Waza w 1627 r.

⁶⁹ F. Schulz, *Podróż Inflancką z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793* [w:] *Polska stanisławowska...*, t. 2, s. 396–397.

bowiem również wobec sejmów odbywających się w Warszawie⁷⁰. Wady procesu sejmowania w stolicy Rzeczypospolitej nie mogą jednak całkowicie zmienić sposobu postrzegania Grodna. Jako siedziba sejmów miasto musiało niejednokrotnie podejmować liczną szlachtę, kupców, dworzan królewskich, przedstawicieli obcych państw i towarzyszące im pojazdy, tymczasem według szacunków Jerzego Kowalczyka nawet pod koniec XVIII wieku liczyło ono zaledwie 3 tysiące mieszkańców⁷¹ i miało dość skromną zabudowę. Drewniana konstrukcja większości grodzieńskich domów budziła wśród przybyszów obawy przed pożarami, nieraz zresztą w Grodnie wybuchającymi⁷². Pomimo podejmowanych działań stale brakowało dostatecznej liczby kwater, a te istniejące osiągały wysokie ceny. Część zapobiegliwej szlachty rezerwowała je zatem kilka miesięcy przed rozpoczęciem obrad. Wprawdzie zbyt daleko idące były porównania grodzieńskich gospód do szałasów pasterskich⁷³, jednak brak spichlerzy znacznie utrudniał zaopatrzenie miasta w żywność, zwiększając jeszcze bardziej koszty utrzymania przyjezdnych⁷⁴. Podejmowania posłów nie ułatwiały też zniszczenia wojenne, które doprowadziły na początku XVIII wieku do konieczności zmiany miejsca obrad. Mimo wielu niedogodności Litwini niejednokrotnie dopominali się w XVIII stuleciu respektowania zasady alternaty miejsca obrad sejmowych, dostrzegając w niej czynnik gwarantujący utrzymanie podmiotowości swojego państwa w ramach federacyjnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Nie bez znaczenia była też znacząca odległość dzieląca Warszawę od wschodniej Litwy oraz nierozzerwalnie wiążące się z podróżami wydatki⁷⁵.

⁷⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, sygn. 931, Instrukcja sejmiku smoleńskiego, Smoleńsk, 2 sierpnia 1648 r., s. 189. Litwini skarżyli się chociażby na niesprawiedliwy sposób rozdzielania warszawskich gospód. Jak stanowiła instrukcja: „Wielkie Ks[ięstwo Lit[ewskie] nie tylko w gospodach warszawskich, ale i wszędzie uposledzenie ponosi”. Por. R. Łaszewski, *Sejm Polski...*, s. 94–95: król Stanisław August Poniatowski żalił się na znaczącą amplitudę temperatur w izbach poselskiej i senatorskiej. Zimą miało nawet dochodzić do zamarzania atramentu w kałamarzu. A. Stroynowski, *Kultura obrad sejmów Rzeczypospolitej w XVIII wieku* [w:] *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, oprac. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 21: z przypadkiem zamarzania atramentu przyszło się podobno zmierzyć sekretarzowi sejmowemu podczas obrad zimą 1788 r. W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej...*, s. 178–180: posłów sadzano na niewygodnych i niezbyt solidnych ławach, które niekiedy łamały się pod ich ciężarem. Niewystarczająca okazywała się akustyka, a w izbie panował półmrok. W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696*, s. 243: ceny żywności i kwater pozostawały wysokie. R. Kołodziej, *Przebudowa pałacu Radziwiłłów...*, s. 55: część posłów poszukiwało kwater na Pradze, jednak komunikację utrudniał brak mostu na Wiśle.

⁷¹ J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście Grodnie* [w:] J. Lilejko (red.), *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, Lublin 2000, s. 466.

⁷² S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 9, s. 251–254.

⁷³ R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”..., s. 113.

⁷⁴ Ibidem, s. 106. Wysokie ceny nie stanowiły jednak zupełnej osobliwości Grodna. Nie mniej wysokie były koszty utrzymania w rozważanym alternatywnie na miejsce obrad sejmowych Wilnie.

⁷⁵ L.A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej...*, s. 223.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne i maszynopisy

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 8 (Archiwum Kameralne), sygn. I/10.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 354 (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów), dział II, nr 3162.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 459 (Zbiór Józefa Jodkowskiego), sygn. 5.
Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, sygn. 931.
Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 5620/II.

Źródła wydane

- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.
Akta unji Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.
Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzieskoju Kommissieju, t. 7: *Akty gorodnenskago grodzkiego suda*, Wilna 1874.
Bernoulli J., *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 327–476.
Cox W., *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 559–704.
Forster G., *Dziennik podróży po Polsce* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 2, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 41–104.
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790), wyd. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015.
Naruszewicz A.S., *Dyaryjusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wyd. M. Bober-Jankowska, Warszawa 2008.
Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721), wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.
Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.
Schlemüller W., *Dyaryusz podróży polskiej na sejm grodzieński roku Pańskiego 1752 odbytej, „Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany, poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu”* 1912, t. 2, z. 1, s. 9–26.
Schulz F., *Podróż Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793* [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 2, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 381–674.
Tukalski Nielubowicz M., *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryjnego grodzieńskiego szeszcioniedzielnego roku Panskiego MDCCLXXXIV. dnia 4. miesiąca października odprawującego się*, Warszawa 1785.
Volumina Constitutionum, t. II: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005.

- Volumina Constitutionum*, t. IV: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017.
- Volumina Constitutionum*, t. V: 1669–1696, vol. 1: 1669–1676, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2022.
- Volumina Constitutionum*, t. V: 1669–1696, vol. 2: 1677–1696, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2023.
- Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860.
- Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889.
- Zbiór mów w czasie sejmu sześćcio-niedzielnego roku 1784 mianych w Grodnie, Wilno* [1784].

Opracowania

- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Warszawa 1886.
- Ciesielski T., *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653*, Toruń 2004.
- Czapliński W., *Sejm w latach 1587–1696* [w:] J. Michalski (red.), *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984, s. 217–299.
- Dubas-Urwanowicz E., *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność* [w:] A. Wołtanowski, J. Urwanowicz (red.), *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok 1997, s. 5–26.
- Filipczak W., *Chronologia sejmów z lat 1764–1793* [w:] L.A. Wierzbicki, D. Kupisz (red.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa 2021, s. 281–312.
- Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2009.
- Hajduk O.M., *Kilka uwag o batoriańskiej przebudowie Starego Zamku w Grodnie oraz jej współczesnej rekonstrukcji*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, t. 83, nr 4, s. 843–858.
- Jodkowski J., *Grodno*, Wilno 1923.
- Kanecki O., *Status Wielkiego Księstwa Litewskiego w poglądach osiemnastowiecznej szlachty – prowincja czy równorzędny Koronie Królestwa Polskiego* [w:] D. Szpopier, P. Dąbrowski (red.), *Suwerenność, autonomia i podmiotowość*, Sopot 2023, s. 206–217.
- Kinkowicz A., *Mieszczańska architektura Grodna w okresie istnienia WKL*, „Rocznik Grodzieński” 2008, nr 2, s. 18–55.
- Kobierecki M., *Korespondencja Stanisława Augusta z konsyliarzem Rady Nieustającej Antonim Dziekońskim w latach 1779–1784*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2013, r. 12, nr 2, s. 71–102.
- Kołodziej R., *Chronologia sejmów polskich z lat 1674–1695* [w:] L.A. Wierzbicki, D. Kupisz (red.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa 2021, s. 185–206.
- Kołodziej R., *„Ostatni wolności naszej klejnot”. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014.
- Kołodziej R., *Przebudowa palacu Radziwiłłów w Grodnie w 1686 r. na tle pierwszych dwóch sejmów grodzieńskich* [w:] *Wialikaje Kniastwa Litouskaje. Paliityka, ekanomika, kultura. Zbornik nawukowych artykułau u dzwiuch czastkach*, cz. 2, Minsk 2017, s. 54–61.

- Kołodziej R., *Sejm z 1718 roku na tle pierwszych sejmów grodzieńskich. Uwagi na temat wybranych elementów procedury sejmów w Grodnie* [w:] A. Perłakowski, M. Wyszomirska, M. Zwierzykowski (red.), *W podróży przez wiek osiemnasty... Studia i szkice z epoki nowożytnej*, Kraków 2015, s. 41–50.
- Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.
- Kosińska U., *Chronologia sejmów z lat 1718–1733* [w:] L.A. Wierzbicki, D. Kupisz (red.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa 2021, s. 221–249.
- Kowalczyk J., *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście Grodnie* [w:] J. Lileyko (red.), *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, Lublin 2000, s. 451–470.
- Kriegseisen W., *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*, Warszawa 1995.
- Lileyko J., *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 roku* [w:] M. Boberska (red.), *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 263–274.
- Lileyko J., *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678* [w:] J. Kowalczyk (red.), *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, Warszawa 1995, s. 129–145.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Łappo I.I., *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje za wriemia ot zakluczenija Lublinskoj unii do smierci Stefana Batorija (1569–1586)*, t. 1, Sankt-Peterburg 1901.
- Łaszewski R., *Sejm Polski w latach 1764–1793. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1973.
- Matwijowski K., *Sejm grodzieński 1678–1679*, Wrocław 1985.
- Palkij H., *Chronologia sejmów z lat 1734–1762* [w:] L.A. Wierzbicki, D. Kupisz (red.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, Warszawa 2021, s. 251–280.
- Paulouskaya H., *Zainteresowanie życiem publicznym w grodzieńskich kronikach klasztornych z XVII–XVIII wieku – zarys problematyki*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2011, r. 18, nr 1 (35), s. 18–19.
- Rachuba A., *Parliamentarism of the Grand Duchy of Lithuania, the Fourteenth–Eighteenth Centuries*, „Przegląd Sejmowy” 2021, nr 6 (167), s. 43–83.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Sliż N., *Inwentar Staroga zamka u Garodni 1675 g.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2019, nr 51, s. 20–26.
- Sliż N., *Zamki grodzieńskie w drugiej połowie XVIII wieku*, „Częstochowskie Teki Historyczne” 2016, t. VI, s. 51–90.
- Stroynowski A., *Kultura obrad sejmu Rzeczypospolitej w XVIII wieku* [w:] *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, oprac. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 16–34.
- Stroynowski A., *Obrady sejmu grodzieńskiego 1784 roku. Studium z dziejów kultury parlamentarnej*, Częstochowa 2020.
- Szwed W., *Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej*, „Białostocczyzna” 1998, nr 1(49), s. 30–35.

- Szymański S., *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. 6, s. 297–333.
- Szymański S., *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 9, s. 237–263.
- Ujma M., *Grodno w świetle relacji «Les Nouvelles Ordinaires et Extraordinaires» z lat panowania Jana III Sobieskiego* [w:] A. Smalianczuk, N. Sliż (red.), *Garadzenski palimpsest 2011. Asoba, gramadstva, dzierżawa XV-XX stst.*, Minsk 2012, s. 96–111.
- Volkau M., *Stary Zamek w Grodnie od końca XVI w. do początków XVIII w. Architektura oraz układ funkcjonalny*, „Artifex Novus” 2023, nr 7, s. 78–104.
- Wierzbicki L.A., *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005.
- Wojciechowski J., *Stary zamek w Grodnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, r. VI, nr 2, s. 119–142.
- Zakrzewski A., *Litewskie odrębności sejmu Rzeczypospolitej* [w:] V.V. Aniparkoŭ, D.V. Vïcko, A.U. Macuk (red.), *Parlamentaryzm u Wialikim Kniastwie Litouskim u XVIII stagoddzi. Zbornik nawukowych artykulau*, Minsk 2020, s. 8–26.

GRODNO – MEETING PLACE OF THE SEJMS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

Abstract

The Act of the Union of Lublin provided for the functioning of Sejms common to the Crown of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania. Since 1673, every third of them was to be held in Grodno. However, the city was not well prepared to accommodate the numerous noblemen, royal officials, foreign deputies, or merchants. In particular, the insufficient number of accommodation places and their high prices proved to be a problem. The lack of granaries caused difficulties in supplying the town with food. Daily life was also hampered by dirty, muddy streets and wooden buildings that posed a risk of fire. During the whole period of holding the Sejm sessions in Grodno, the city also had to contend with war damage. The Sejms made it difficult for the local castle court to function in the city. In spite of this, Lithuanians repeatedly strove to maintain the practice of summoning the Sejms, considering it as a way of preserving the proper status of their state.

Key words: Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, meetings of the Sejm, castle in Grodno